Олександр ЛУГОВСЬКИЙ

СТВОРЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ АРХІВІВ І ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНОЇ КОМІСІЇ В УКРАЇНІ У 1918 РОЦІ

На основі архівних документів висвітлено історію створення 1918 року перших українських військових архівів, величезну роботу з укомплектування військовою документацією українських військових формувань і збереження й упорядкування архівів Південно-Західного і Румунського фронтів, а також створення задля їхнього наукового використання Військово-історичної комісії.

Ключові слова: військовий архів, військово-історична комісія, комісії з демобілізації, тимчасова архівна комісія, польовий відділ військового архіву, інструкція.

On the basis of archived documents history of creation of the first Ukrainian military archives in 1918 is reflected, huge work of integration of military documentation of Ukrainian military formations, maintainance and arrangement of archives of South-west and Romanian fronts as well as creation for the scientific use of the Military historical commission.

Key words: military archives, military historical commission, demobilization commissions, temporal archived commission, field department of military archives, instruction.

Історія Першої світової війни 1914–1918 років мало досліджується українськими істориками. Основна причина цього – відсутність джерельної бази, особливо архівних документів. А тому сама історія формування джерельної бази військової історії України є вельми актуальною темою.

До 1 грудня 1943 року в системі Головархіву УРСР діяли два військово-історичних архіви, а в більшості архівів областей України зберігалася значна кількість військово-історичної документації як давніх, так і новітніх часів. Але внаслідок централізаторської політики, здійснюваної в СРСР, українські архіви були ліквідовані, а їхні фонди перевезені до Москви і Санкт-Петербурґа у центральні архіви – військово-історичний і Військово-Морського флоту[1].

Історія збирання російських військових архівів періоду Першої світової війни 1914–1918 років вивчалася недостатньо й однобічно, бо виокремлювалась і висвітлювалась діяльність лише радянських учених. Працю ж нерадянських архівістів представляли фрагментарно і тенденційно. Так, у статті російського військового історика І. Ростунова згадувалося про існування в Одесі при губернському військовому комісаріаті військово-

історичної комісії, яка збирала і науково опрацьовувала архівні матеріали Південно-Західного і Румунського фронтів періоду Першої світової війни[2]. Російський дослідник Г. Богданов у статті „До історії збирання російських військових архівів" писав про концентрацію документів штабів і управлінь Південно-Західного фронту в районі Житомира, а Румунського фронту – в Одесі й Феодосії (колишній „Яський архів"), а також про збирання документів військово-архівної комісії Південно-Західного фронту[3]. Однак ці розвідки не розкривали величезної роботи, виконаної українськими військовими архівістами зі збереження і впорядкування архівів Південно-Західного і Румунського фронтів, що спонукала Військове міністерство до створення перших українських військових архівів і породила ідею організації Центрального військового архіву. Про це піде мова у пропонованій статті.

Демобілізація армії. Перші військові архіви

Із створенням Військового міністерства Української народної республіки постало питання формування військових архівів, які б зібрали і упорядкували документи як українських військових частин, так і військових з'єднань Південно-Західного і Румунського фронтів колишньої російської армії. Процес цей відбувався в умовах розрухи, скрутного фінансового становища, до якого призвело короткотермінове перебування на теренах України російських більшовиків. Нечисленні документи свідчать, що першими в УНР були утворені архіви Головного і Генерального штабів.

Архів Головного штабу розпочав роботу 9 березня 1918 року. До його штату увійшли чотирнадцять осіб, з яких одинадцять працювали ще в архіві колишнього Київського військового округу. Установу очолював досвідчений фахівець, у минулому начальник архіву Київського військового округу Харитон Харищенко. Його помічником був вихованець Київського кадетського корпусу і Миколаївського кінного училища Сергій Качалов. Щодо інших працівників, то їхній кваліфікаційний рівень був низьким: двоє закінчили гімназію, а десятеро – двокласні торговельні училища[4]. Штатний розпис передбачав такі посади і платню: голова архіву – 10 800 карбованців на рік, помічник – 8400, двоє старших діловодів – 6000 кожний, чотири діловоди – по 4800, двоє урядовців першого розряду – по 3000, двоє урядовців другого розряду – по 2400, троє друкарок – 3000 карбованців[5].

Архівові надали приміщення при Генеральному штабі: дві кімнати під канцелярію і одну для документів. До архіву колишнього штабу Київського військового округу відносили як власне справи штабу, так і колишніх окружних управлінь: інтендантського, санітарного, гарматно-

го, інженерного, різних комісій з будівництва казарм, шосейних шляхів, церков і справи інших розформованих після Російсько-японської війни військових частин колишнього штабу Харківського військового округу – шпиталів, санітарних потягів і т. ін., деяких муштрових частин і ліквідованої Дубненської фортеці[6].

Спочатку архів Головного штабу обмежувався прийманням справ, а також канцелярського майна, яке зберігалось у підвалі будинку Головного інтендантського і гарматного управлінь. Проте після наказу по Військовій офіції № 24 § 3 від 5 квітня 1918 року[7] надходження справ частин, які в той час розформовувались, інтенсифікувалося й виникла потреба окремого архівного сховища. 18 березня 1918 року керівництво архіву оглянуло Микільські казарми, колишнє приміщення П'ятого понтонного батальйону. Будинок був пошкоджений під час боїв із більшовиками: вибито скло, зазнав втрат архів Київського військового округу, що там містився. Частину будівлі займала німецька військова частина, яка використовувала документи як підстилку для коней. Комісія обстежила архів і дійшла висновку про непридатність його для користування, – документи розкидані, порвані, велику частину їх спалено.

Силами працівників архіву сміття розібрали, виявлені вцілілі документи передали до ліквідаційної комісії штабу Київського військового округу, вікна засклили[8].

20 квітня 1918 року архів Головного штабу перебрався у нове приміщення і розпочалася робота з систематизації й складання справ на полиці. „Необхідно додати, – вказував у довідці начальник архіву Х. Харищенко, – що чорну роботу по переносу й розкупорці великої ваги скринь прийняли на себе співробітники архіву, не глядячи на ранги і посади, бо челядників спочатку цілком не було в штаті і тільки пізніше був законний один, який головніше усього тільки пильнував архів і розносив пакети"[9].

Архів Головного штабу керував збиранням справ фронтових і тилових установ колишнього штабу Одеського військового округу. Проте не всі військові частини передавали їх в архів через швидке розформування. Тому ці документи частково були спалені або здані на місцях в управи і органи місцевого самоврядування, нарешті, більшість матеріалів отримали повітові й фронтові ліквідаційні комісії. Так, наприклад, на 30 травня 1918 року ліквідаційними комісіями в Житомирі отримано справ від 600 військових частин, в Одесі – понад 600[10].

Приймання документів від військових частин провадилося за описами в двох примірниках: один залишався в архіві, а інший з розпискою повертався тій особі, яка передавала справи. Усього на 30 травня 1918 року було одержано матеріали від 80-ти військових з'єднань і установ: муштрових частин, штабів, етапів, парків, транспортів, комісаріатів і т. ін. Щоденно надходили справи від 3-5 суб'єктів права[11].

Із березня 1918 року почалося формування Осібної армії, а пізніше – постійної. А тому колишні військові, заступаючи на службу, шукали свої документи. Працівники архіву докладали багато зусиль, щоб допомогти цим людям. Бували дні, коли по сто і більше персон зверталися до архіву, аби з'ясувати такі питання, як підвищення рангів, нагороди, видача послужних списків, грошових атестатів, місця розташування частин, віднайдення матеріалів щодо залишених справ або ж просто порада, куди слід звернутися[12].

Після сформування на початку березня 1918 року Генерального штабу УНР його начальник О. Сливинський на посаду очільника Військово-наукового архіву запросив Я. Ждановича, який працював у бібліотечно-архівному відділі Міністерства освіти. Архів не був самостійним підрозділом Генерального штабу. Його функції передбачали не лише збирання, упорядкування та збереження документації самого штабу, а й нагляд за всіма архівами розформованих на території України військових частин.

Зважаючи на те, що складання архівів було тісно пов'язане зі збиранням полкових реліквій та інших коштовних речей військово-історичного значення, військово-науковий відділ Генерального штабу зосередився на створенні Військово-історичного архіву. Основою його мав стати архів Київського відділу колишнього Імператорського військово-історичного товариства. Питання розглядалося на засіданнях архівної секції Міністерства освіти, Військово-науковий архів представляв Я. Жданович. За проектом у Національному державному архіві мали виокремити військово-історичний відділ, до складу якого входили б пам'ятки старих часів, вивезені з України до Санкт-Петербурґа і Москви, а також тих архівів, які надасть військове відомство[13].

Із початком демобілізації частин української армії та Південно-Західного й Румунського фронтів колишньої російської армії виникла потреба збирання і обліку майна та архівів. Для керівництва місцевими комісіями при Військовому міністерстві в березні 1918 року було створено канцелярію Комісії з демобілізації. Проте вона не могла навести лад і припинити грабунку, спричиненого відходом частин із місць дислокації. „З депеш й власних докладів видно, що многомільйонний скарб після залишення військом фронту грабується місцевим населенням у великій кількості германцями і австріяками, проходящими німецькими й австрійськими військами забираються склади різного роду і вивозиться усе без усякого контролю, запису і звітності закордон. Демобілізаційна комісія не має сили і не зможе заборонити грабунку", – доповідав голова Комісії з демобілізації Південно-Західного фронту М. Юдицький[14]. Керівництво канцелярії не було готове до такої роботи, давало суперечливі вказівки, не знало розпоряджень військового та інших міністерств, зокрема й з питань грошової звітності[15]. Внаслідок цього розформовані військові

частини, управління, установи здавали справи і книги у перші-ліпші пункти, наприклад, у волосні правління, монастирі тощо.

Через малу ефективність канцелярію Комісії з демобілізації у тому ж таки березні 1918 року закрили. Збирання та збереження справ і книг демобілізованих військових частин і установ узяли на себе демобілізаційні комісії Південно-Західного і Румунського фронтів.

Комісія з демобілізації Південно-Західного фронту була створена в кінці березня 1918 року. Вона складалася зі 111 осіб, проте заміщено було лише 108 посад[16]. Очолював її Мирон Дмитрович Юдицький, заступником був Володимир Тимофійович Нос. Члени комісії працювали у відділах – артилерійському, інженерному, медико-санітарному та інших. Відділом військово-історичної документації керував Карл Криш'янович Звайгене, який мав у своєму розпорядженні лише одного співробітника – Іллю Петровича Мишина. Територію України поділили на вісім ділянок. Кожною опікувався особливо уповноважений, якому підпорядковувалися уповноважені певних повітів. Кількість повітів коливалася від п'яти до дев'яти. Діяльність уповноважених контролювали шість контролерів. У штаті комісії працювали вісім писарів, вістовий, двоє прибиральників, троє шоферів і четверо помічників[17].

Система збирання, упорядкування і збереження військово-історичних документів, що існувала з початку Першої світової війни в російській армії, фактично розвалилася. Залишилися тільки окремі частини. Так, з 13 лютого 1918 року продовжувало працювати затверджене українським комісаром армійське діловодство Сьомої армії (завідувач, його помічник, два діловоди і п'ять писарів).

Приймання документів і майна було майже закінчено в квітні 1918 року. Голова демобілізаційної комісії Південно-Західного фронту за погодженням із демобілізаційним відділом Військового міністерства перевіз матеріали до Житомира у Відділ зі збирання військово-історичних документів, а частину особового складу залишив для ознайомлення з ними[18].

3 квітня 1918 року наказом військового міністра № 23 була створена ліквідаційна комісія Румунського фронту на чолі із заступником начальника постачання Тальгреном[19].

Дещо інша ситуація склалася з архівами військ Румунського фронту. У польовому відділі військово-історичного архіву Румунського фронту в місті Одесі зберігалися справи армій, причому як військово-історичні, так і господарські, картковий каталог і списки усіх зданих справ із моменту виникнення фронту. Тому з початком демобілізації і розформування штабів, управлінь, інституцій і військових частин 14 квітня 1918 року був затверджений штат відділу, його ж підпорядковано Управлінню постачання колишнього Румунського фронту. Польовий відділ військово-наукового архіву складався з десяти осіб: голови – полковника Ефенбаха*

з платнею 700 карбованців на місяць, двох помічників, які отримували 600 карбованців, чотирьох писарів із зарплатою 250 карбованців, трьох осіб, які поєднували посади вартових, вістових, прибиральників і робітників для розбирання справ. На канцелярські потреби видавалося 50 карбованців на місяць, на придбання скринь, друкування карток, каталогу й інші господарські витрати – 500 карбованців на місяць. Проте очікування великих надходжень справ із ліквідаційних комісій штабу фронту, Четвертої, Шостої й Дев'ятої армій і частин, що підпорядковувались їм безпосередньо, не справдились із двох причин: через порушення залізничного руху в напрямку до Одеси, а також тому, що різні військові частини та управління здавали справи в місцях розташування частин у Румунії й Бессарабії[20]. Це призвело до утворення складів документів без охорони і догляду.

Прагнучи налагодити керівництво збиранням і упорядкуванням військових архівів (1 травня 1918 р. закінчувався термін повноважень ліквідаційних комісій), військово-науковий відділ Генерального штабу підготував проект організації військових архівів УНР, який був оприлюднений на засіданні військової ради 21 квітня 1918 року начальником Генерального штабу О. Сливинським.

Керівництво всіма військовими архівами на території України покладалося на Загальне управління з охорони військових архівів при Генеральному штабі. Був представлений тимчасовий штат цього управління у складі одинадцяти осіб: шести військових (старшин), двох урядовців і трьох вільнонайманих, а також тимчасовий резерв із 24-х осіб – вісім урядовців першого розряду і шістнадцять – другого[21]. Резерв створювався для підсилення штатів корпусів у разі потреби. Він існував доти, поки не впорядкувалися військові архіви на місцях. Основними працівниками були: голова управління у званні отамана з платнею 10 800 карбованців на рік, помічник голови, полковник із платнею 9600 карбованців, троє старшин для доручень, сотники, які отримували по 6000 карбованців кожний, художник – півсотник із платнею 4500 карбованців, двоє діловодів з окладами по 5400 карбованців[22]. Вільнонаймані – дві друкарки, які заробляли по 3000 карбованців і посланець із платнею 1800 карбованців[23]. Художник повинен був робити малюнки з різних проектів (перед тим їх виконував безкоштовно професор Г. Нарбут). Працівники тимчасового резерву отримували: урядовці першого розряду – по 3000 карбованців на рік, урядовці другого розряду – по 2400, а також п'ять вільнонайманих друкарок – по 3000 карбованців на рік кожна[24]. Усього на утримання управління і резерву призначалося 137 000 карбованців[25].

Загальне архівне управління Генерального штабу мало працювати у контакті з архівною секцією Міністерства справ освітніх УНР, виконуючи такі функції: 1) керівництво, підрахунок і нагляд за збиранням військових архівів на території України; 2) упорядкування архівів;

3) наукова і технічна робота з організації архівної справи у військових частинах на місцях. У підпорядкування управління передбачалося передати Військово-науковий архів Генерального штабу, вісім корпусних архівів, стільки ж архівів головних управлінь Військового міністерства[26].

Військово-науковий архів Генерального штабу мусив: 1) зберігати справи Головного управління Генерального штабу; 2) збирати праці військово-наукового характеру, зупинені під час більшовицького повстання, упорядковувати їх; 3) реставровувати військово-наукові справи, пошкоджені більшовиками, за допомогою окремих наукових комісій; 4) розбирати й упорядковувати архіви розформованих військ, складати реєстри й систематизувати справи; 5) здійснювати загальне керівництво і нагляд за формуванням і упорядкуванням архівів.

Штат Військово-наукового архіву мав складатися з сімнадцяти осіб: восьми військових, чотирьох урядовців (по двоє першого й другого розрядів) і п'ятьох вільнонайманих. Військові були старшими. Посади начальника обіймав полковник із грошовим утриманням 9600 карбованців на рік, його помічника – осавул із платнею 8400 карбованців, двох старших діловодів – півсотенні, які отримували 5400 карбованців кожний, четверо молодших діловодів були хорунжі з платнею по 4500 карбованців. Посади старших і молодших діловодів при потребі могли замінити урядовці й вільнонаймані працівники. Цивільними були службовці першого з платнею 3000 і другого розрядівз платнею 2400 карбованців, а також вільнонаймані працівники – три друкарки, яким платили по 3000 карбованців, два посланці з платнею 1800 карбованців кожному. Всього передбачалося 70 000 карбованців[27].

Корпусним архівам надавалися такі функції: 1) збереження справ штабів корпусів; 2) нагляд за схоронністю справ у полкових архівах, які б існували на загальних засадах під керівництвом діловода полкової канцелярії; 3) збирання архівів розформованих військових частин. У штаті архіву корпусу мало бути семеро працівників: троє військових (старшин), двоє урядовців першого й другого розрядів і двоє вільнонайманих. Із них військові: голова – полковник із платнею 8400 карбованців на рік, старший діловод – сотник з окладом 5400 карбованців, молодший діловод – хорунжий із платнею 4500 карбованців. Цивільними були посади урядовців першого розряду з платнею 3000 карбованців на рік і другого розряду з окладом 2400 крбарбованців, а також вільнонайманих друкарки, що мала отримувати 3000 карбованців, і посланця з платнею 1800 карбованців. Усього на утримання корпусного архіву відводилось 28 500 карбованців, а на вісім корпусів – 228 000 карбованців[28].

На вісім архівів головних управлінь Генерального штабу і архіву Головного штабу покладалися функції збереження справ управлінь і самого Генерального штабу. Кожну з вищезазначених установ обслуговували

дві особи: архіваріус – сотник, який отримував 6000 карбованців на рік, і урядовець із платнею 4500 карбованців[29]. У цілому діяльність цих структур потребувала 94 500 карбованців[30].

Отже, загалом на архівне управління Генерального штабу слід було виділити 600 000 карбованців[31]. Проте проект не схвалили. Натомість було запропоновано розробити штат Центрального військового архіву, якому й доручити керівництво військовими архівами, прийнявши матеріал, наявний у Головному штабі[32].

Таким чином, військові архіви в Україні та Військове міністерство УНР створювалися одночасно. Архіви формувалися за зразками аналогічних установ колишньої російської армії. Першим, найбільш фаховим був архів Головного штабу, до складу якого ввійшли працівники колишнього штабу Київського військового округу. За допомогою начальника Генерального штабу вдалося отримати для нього приміщення і кошти на встановлення полиць, облаштування тощо. Проте після початку демобілізації української армії і колишніх військових частин Південно-Західного й Румунського фронтів, коли масово почали прибувати архіви військових частин, фінансування забракло.

Архів Генерального штабу виник пізніше. Він мав завдання зібрати військово-історичні документи й організувати Центральний державний архів і музей. Проте за часів УНР останній створений не був. Тому військово-історичні документи ліквідованих частин тимчасово зберігалися в архіві Головного штабу.

Під час демобілізації військових частин Південно-Західного і Румунського фронтів діяли окремі демобілізаційні комісії, до яких входили службовці Головного штабу, міністерств і місцевих органів влади. Та єдиного керівництва збиранням і систематизацією справ не існувало. Спроби військово-наукового відділу і начальника Генерального штабу запровадити тимчасову систему управління і обліку архівної роботи були невдалі.

Подальші заходи зі збереження військових архівів

Подальша робота зі збирання і збереження військових архівів здійснювалася за часів Української держави гетьмана П. Скоропадського. Нове військове керівництво створило комісії для перевірки роботи демобілізаційних комісій Південно-Західного і Румунського фронтів, архіву Головного штабу та військово-наукового відділу й архіву Генерального штабу. 17 травня 1918 року начальник Генерального штабу надіслав чергову доповідь військовому міністрові з цього питання. Зважаючи на те, що архівна секція Міністерства справ освітніх розробила проект Центрального державного архіву і робота цієї секції стосувалася лише Санкт-Петербурґа і Москви, через неможливість чекати Державного статуту про архівну справу на території УНР і перевезти всі

архіви до Києва, військово-науковий відділ Генерального штабу запропонував ухвалити штат загального архівного управління, котре повинно керувати архівами: військово-науковим Генерального штабу і Головного штабу, архівами корпусів, у яких тимчасово залишаться місцеві архіви, а також головних фахових управлінь[33].

Проект організації військових архівів Української держави за суттю повторював згаданий вище проект від 21 квітня 1918 року. На запит щодо нього у відповіді відділу устрою і служби військ Головного управління Генерального штабу, підписаного другим отаманом-квартирмейстером, вказувалося, що: 1) слід особливо обережно ставитися до щорічних 600-тисячних видатків на організацію військових архівів, бо ще не встановлені бюджет Української держави і майбутні витрати на формування армії; 2) збирання і збереження документів є найголовнішим завданням сучасного моменту, а питання опрацювання їх можна на деякий час відкласти до вирішення нагальних проблем із формування армії; 3) збирання і збереження військово-історичних документів на місцях і відправлення їх до військово-наукового відділу варто покласти на наявний склад членів штабів, корпусів, губернських і повітових комендантів і начальників військових управлінь, не запроваджуючи нових посад. Упорядкування і систематизацію військово-історичних документів у Києві мали здійснювати штатні співробітники військово-наукового відділу[34]. В резолюції на полях отаман М. Какурін погоджувався з думкою другого отамана-квартирмейстера щодо неприпустимості величезних витрат на архіви з огляду на тяжке фінансове становище держави[35]. У висновках наприкінці доповіді військово-науковому відділові пропонувалося: а) розробити штатні розписи Київського архіву як центрального і Одеського як відділення; б) архівну працю в корпусах доручити їхнім штабам за відповідною інструкцією з архівної справи[36].

Для завершення роботи зі збирання, збереження й охорони майна демобілізованих військових частин демобілізаційна комісія Південно-Західного фронту 22 травня 1918 року звернулася до головного начальника з постачання Військового міністерства Української держави з проханням відкрити кредит у розмірі 2 313 730 карбованців на два місяці[37]. Адже невеликі кошти апарату комісії на місцях були витрачені й робота провадилася в борг. Погоджувалися навіть на чверть кредиту, тобто 600 000 карбованців[38]. Власне на збирання військово-історичних документів потрібно було 6210 карбованців[39].

Проблеми, які постали перед демобілізаційними комісіями Південно-Західного та Румунського фронтів, і наслідки їхньої роботи розглядалися на засіданні комісії з перевірки діяльності демобілізаційних комісій 4 червня 1918 року. У відповідному акті зазначалися недоліки: а) неузгодженість місця здавання фінансової звітності, що випливало з

наказів від 29 березня 1918 року за № 3 і від 5 квітня 1918 року за № 24 (§ 3) по військовій офіції УНР; б) невизначеність місця здавання інших документів розформованих військових частин, управлінь і установ через відсутність загального керівництва демобілізацією[40].

Скасування фронтових демобілізаційних комісій призвело до того, що приймання документів припинилося і упорядковувати справи, що вже надійшли, не було кому. За таких умов наводити будь-які довідки й отримувати виписки стало надзвичайно важко. А це могло спричинитися до великих витрат при розгляді претензій окремих осіб, цілих частин і особливо контрагентів казни. Для вирішення цих питань комісія висловилася за якнайшвидше заснування на Південно-Західному і Румунському фронтах центральних архівів у Житомирі й Одесі. Окрім видавання довідок, вони повинні були: 1) приймати від демобілізаційних комісій, польових відділень військово-наукового архіву та інших установ справи і книги; 2) систематизувати їх; 3) вживати заходів для того, щоб зібрати усі справи, місцезнаходження яких ще не встановлено[41].

Виконання військово-науковим відділом Генерального штабу вказівок другого отамана-квартирмейстера щодо створення військових архівів у містах Києві (центрального) та Одесі (відділення) було призупинено повідомленням про Тимчасову архівну комісію зі збирання, охорони й сортування документів минулої війни в місті Житомирі та доповідями головного польового контролера армій колишнього Румунського фронту й начальника польового відділу військово-наукового архіву головному начальникові постачання армій Румунського фронту[42].

У листі начальника демобілізаційної комісії Південно-Західного фронту від 18 червня 1918 року сповіщалося про склад Тимчасової архівної комісії. До неї входило вісімнадцять осіб: сім членів, п'ятеро старших писарів, четверо друкарок, чорнороб, оповісник, який був і сторожем. Серед працівників були члени колишньої демобілізаційної комісії Південно-Західного фронту. Головою призначили Володимира Тимофійовича Носа (перед тим заступника голови демобілізаційної комісії, завідувача артилерійського відділу), його заступником – Іллю Петровича Мишина (в минулому співробітника відділу зі збирання військово-історичних документів демобілізаційної комісії). Членами комісії стали: Олександр Дмитрович Папаянов, завідувач відділу підзвітних документів (колишній член демобілізаційної комісії від Земського союзу); Петро Мишин, завідувач відділу загальногосподарських документів; Карл Кирш'янович Звайгене, завідувач військово-історичного відділу (у демобілізаційній комісії завідував відділом зі збирання військово-історичних документів); Василь Ауе, завідувач відділу законоположень і особового складу колишньої армії (очолював відділ особового складу демобілізаційної комісії); Василь Петрович Григор'єв, завідувач господарства і скарбник (був секретарем демобілізаційної комісії)[43].

Рапорт головного польового контролера головному начальникові постачання армій колишнього Румунського фронту 10 червня 1918 року стосувався виявлених архівів військових частин, управлінь, установ цього фронту на території Румунії і Бессарабії у містах Романі, Бірладі, Бакеу, Нейбурзі, Енгаймі, Боташанах, Кагулі, Болграді, Ізмаїлі, Ренях, Кишиневі, Бєльцях і Сороках. При обстеженні в Болграді штабного архіву Шостої армії контролером Головного польового контролю спільно з начальником Болградського ліквідаційного відділу знайдено 215 000 пудів справ і документів, доставка яких до Одеси потребувала 40–50 тисяч карбованців. На думку доповідача, в архівах кожної з чотирьох армій фронту зібрано приблизно однакову кількість справ і документів, а тому для перевезення їх в Одесу потрібен кредит у розмірі 160–200 тисяч карбованців. Для збереження цінних військово-історичних і контрольно-ревізійних документів пропонувалося порушити клопотання щодо відкриття в Одесі центрального архіву Румунського фронту й асигнування для цього належних коштів[44].

Доповідь начальника польового відділу військово-наукового архіву 22 червня 1918 року головному начальникові постачання колишнього Румунського фронту доповнювала попередню. Зупинившися на історії виникнення свого відділу, він охарактеризував і сучасний стан комплектування, доповнивши перелік міст, де були виявлені військові архіви, містом Ясами, куди потрапили справи ліквідаційних комісій штабу фронту, Четвертої й Дев'ятої армій, а також багато документів інших частин і управлінь, підпорядкованих безпосередньо Управлінню постачання колишнього Румунського фронту. Стосовно архіву Восьмої армії, то зв'язок із її штабом утратився. Підсумовуючи, доповідач наголосив на: а) великій військово-історичній цінності архівів; б) хаотичності у стані справ і документів; в) потребі в однорідній системі розбирання і класифікації матеріалів, яка була прийнята на Румунському фронті[45].

Вирішення цих проблем убачалося в створенні Центрального військово-наукового архіву в місті Одесі. Мета: а) зібрати і перевезти розпорошені справи і документи усіх частин, управлінь, установ і штабів Румунського фронту; б) систематизувати справи і документи, створивши картковий каталог і списки згідно із заведеною системою; в) створити чотири відділи: військово-історичний, урядово-господарський, секретарський і військово-музейний. Функції військово-історичного відділу полягали у використанні зібраного і класифікованого матеріалу для відтворення літопису минулої війни, бойових дій цілих частин і окремих осіб, складання на основі цього досвіду звітів, списків загиблих і померлих від ран, хвороб із зазначенням місця їхнього поховання тощо, статутів, підручників, повідомлень про збитки. Завданням урядово-господарського відділу було систематизувати господарські й муштрові справи задля подальшого швидкого і легкого знаходження їх комісіями з усіляких претензій, контрольним відомством,

окремими особами, колишніми службовцями з'єднань і управлінь Румунського фронту, офіцерами, урядовцями і солдатами, які шукали свої послужні списки, свідоцтва і решту документів, а також для наведення різних довідок із муштрової, інспекторської, нагородної та інших частин. Секретарський відділ мав видавати довідки окремим особам, установам і відомствам, робити копії документів, вести загальне листування архіву тощо. Полегшувати працю повинні були два архіваріуси. Найцінніші документами, реліквіями, грамотами, прапорами, майном музеїв і церков мусив опікуватися військово-музейний відділ[46].

Щоб вирішити питання чи переводити архіви у Київ або ж залишити їх в Одесі як філію архівного відділу Генерального штабу, начальник архіву Головного штабу Х. Харищенко в червні 1918 року відрядив свого заступника С. Качалова до Одеси. Він мав з'ясувати на місці кількість архівів частин, штабів, установ (за реєстром), вагу і площу, яку займають справи на стелажах, їхню класифікацію, сортування (науковий, довідковий тощо) і стан збереженості, придатність приміщень, стелажів, шаф, персональний склад працівників[47].

Сотник С. Качалов, ознайомившись із ситуацією, склав рапорт, який повністю увійшов у доповідь начальника архіву начальникові Головного штабу від 5 липня 1918 року. В ній зазначалося:

1. Архіви всіх військових частин і установ приймає польовий відділ військово-наукового архіву при Управлінні постачання колишнього Румунського фронту, який очолює полковник Ефенбах. Крім цього є й інші архіви: колишнього штабу Одеського округу, військово-окружних управлінь, повітового коменданта. Керівництво архівом полковник Ефенбах отримав ще під час Першої світової війни, що було підтверджено пізніше телеграмою начальника Головного управління Генерального штабу О. Сливинського № 178 від 22 квітня 1918 року зі спростуванням наказу військового міністра по військовій офіції від 5 квітня 1918 року № 24.
2. На час відрядження в архівному відділі налічувалося більше 4000 пудів документів, які займали площу близько 100 квадратних сажнів. Після ліквідації військових частин і установ Румунського фронту обсяг справ, які отримає архів, дорівнюватиме понад 100 000 пудів, а це потребуватиме відповідної площі. А у випадку об'єднання архівів колишнього штабу округу і окружних управлінь – ще 10 000 пудів і додаткової площі.
3. Приміщення архіву кам'яне, триповерхове, розташоване у Лермонтовському провулку, 6, з електричним освітленням, площею 225 квадратних сажнів, відповідає вимогам щодо архіву. Проте стелажів у ньому не було і справи зберігались у спеціальних скринях із картковим групуванням і реєструванням.

4. Тимчасовий штат працівників архіву цілком виправданий. Його затвердив головний начальник постачання 14 квітня 1918 року телеграмою № 1890. Однак подальше збільшення кількості нерозібраних архівних матеріалів і частіші звернення з різних питань представників військових частин до установи спричинили відволікання працівників архіву від прямих фахових обов'язків. Задля упорядкування документів слід розширити штат. Тому пропонується залишити нинішніх співробітників Головному управлінню Генерального штабу.

Щодо створення філіалу архіву Головного штабу в Одесі, то С. Качалов навів свої міркування.

Централізація в місті Києві 800 000, а то й 1 000 000 пудів справ потребуватиме великих грошових видатків на мішки, пакунки, скрині, платню робітникам, перевезення залізницею тощо. При такому скупченні архівів для них варто буде облаштувати кілька приміщень, бо в одному не вміститься стільки справ. Збирання матеріалів, розкиданих по величезній території, можливе лише після значної попередньої пошукової роботи, що не обмежуватиметься допомогою губернської і повітової влади, адже багато архівів зосереджено на теренах Румунії.

Якщо ж колишній штаб округу з власними архівами залишити в Одесі, це дасть певні переваги. По-перше, там локалізуватиметься величезний масив матеріалів для довідок щодо військових, які були учасниками подій саме на Румунському фронті, а по-друге, полегшиться вирішення ряду завдань військово-історичної науки: вивчення можливих театрів війни, організація військових академій тощо.

Персональний склад працівників архіву підпорядковано Головному управлінню Генерального штабу, який керує архівними справами. Утім, як зазначає доповідач, скарги військових до держави не припиняються і є загроза, що в майбутньому вони почастішають, особливо в питаннях забезпечення пенсіями, допомоги на лікування та інших, бо державні закони відсутні й люди не знають, куди звернутися. Тому він пропонує Головному штабові взяти справу в свої руки, щоб не допустити необґрунтованих витрат державних коштів. При цьому полковник Ефенбах має залишитися головою Одеського філіалу як фахівець, закоханий у свою справу[48].

Вирішальним під час розв'язання цього питання був рекомендаційний лист голови ліквідаційних комісій Управління головного начальника постачання армій Румунського фронту А. Саніна до заступника військового міністра О. Лігнау 28 червня 1918 року. В ньому дана коротка історична довідка про організацію збирання, збереження і класифікацію документів усіх штабів, управлінь, установ і військових частин, принцип відбору і диференціації документів у російській армії в 1914–1917 роках, що дозволяло швидко і легко знайти потрібні матеріали. За цією системою

лише на Румунському фронті було зареєстровано понад 100 000 справ[49]. Таким чином, на думку А. Саніна, можна буде полегшити подальшу величезну працю різноманітних комісій, а також роботу з наведення довідок контрольно-ревізійного характеру тощо. Начальника польового відділу полковника Ефенбаха відрядили для ознайомлення з вищезгаданою системою.

29 червня 1918 року заступник військового міністра О. Лігнау на засіданні Ради Міністрів Української держави виступив із доповіддю „Про утворення наукової комісії по опису війни 1914–1917 рр., затвердження штатів цієї комісії і відпуск 60 000 крб. щорічно на утримання її", підготовленою Головним управлінням Генерального штабу. В доповіді констатувалося, що після закінчення війни 1914–1917 років на території України залишилася велика кількість документів, що стосуються бойових дій на Південно-Західному і Румунському фронтах. Їхня цінність полягає в тому, що вони – „найцікавіші як щодо різноманітності бойових подій на цих фронтах, так і стосовно чималої кількості військ, які брали участь у битвах, а також необмеженого застосування всіляких технічних засобів боротьби" й прикладів „правильного стратегічного маневрування військ, найефективнішого використання кінноти, як зі стратегічною, так і тактичною метою"[50].

Доповідач підкреслив, що на території України перебуває багато найкращих військово-наукових сил колишньої Російської академії Генерального штабу, фахівців, відомих не лише на батьківщині, а й за кордоном. Тому залучення їх до співпраці буде корисне для держави і її молодої майбутньої армії: „Українська армія повинна формуватися на нових підвалинах із максимальним використанням досвіду минулої кампанії, а це можна зробити тільки тоді, коли розпочнеться наукова розробка історичних матеріалів"[51]. Надалі таке використання, як зазначено в доповіді, вельми ускладниться, бо багато документів може бути знищено, а фахівці знайдуть інше призначення. Зразком оперативного застосування військових документів названо Німеччину, яка надрукувала три перших томи історії війни 1914–1918 років[52]. Тому начальник Головного управління Генерального штабу просить утворити в місті Одесі військово-наукову комісію з описання подій війни на Південно-Західному і Румунському фронтах на чолі з отаманом М. Головіним як найдосвідченішою у цій справі особою. До доповіді додавалися постанова, штатні розписи комісії, кошторис[53].

Згідно з постановою від 29 червня 1918 року в Одесі створювалась Особлива комісія для збирання та систематизації матеріалів військового значення, що стосувалися війни 1914–1917 років. Комісія почала працювати 1 червня 1918 року. Термін її діяльності обмежувався 31 грудня 1920 року. По закінченні роботи комісії відповідні архіви мусили відкритися для користування приватними особами. Державна скарбниця асигнувала на утримання особистого складу комісії, канцелярські, господарські та інші видатки 38 800 карбованців.

Штат Військово-наукової комісії з описання війни 1914–1917 років складався з семи осіб. Голова комісії отримував платню 13 800 карбованців на рік, члени комісії – по 10 800 карбованців, якщо вони були старшинами (полковниками) Генерального штабу, у протилежному випадку ті отримували по 9600 карбованців на рік, начальник канцелярії – 7200 карбованців на рік, урядовець X класу – 3000 карбованців, а XI класу – 2400 карбованців на рік[54]. Усього кошторис Військово-наукової комісії передбачав заробітну платню 58 800 карбованців на рік і 1200 карбованців на канцелярські витрати[55].

Проте постанова викликала багато запитань. Особливо це стосувалося комісій у Житомирі й Одесі[56].

Наказом Військової офіції Української держави № 292 від 3 липня 1918 року по Головному штабу командири корпусів зобов'язувалися організувати охорону архівів військових частин, будь-кому заборонялось користуватися ними без дозволу науково-історичної комісії[57]. За іншим наказом Військової офіції Української держави № 308 від 8 липня 1918 року по Головному штабу всі ліквідаційні комісії, губернські, повітові й місцеві коменданти мусили надсилати до архіву Головного штабу й наукового відділу Генерального штабу реєстри одержаних ними архівів військових частин, штабів і різних установ. Командири корпусів мали з'ясувати справи ліквідаційних комісій на місцях, узяти їх тимчасово під свою охорону й надіслати відомості, а також зареєструвати й охороняти канцелярське майно[58].

Великий вплив на подальший розвиток архівної справи у Військовому міністерстві справила резолюція заступника військового міністра О. Лігнау від 13 липня 1918 року: „1) копії реєстрів справ і документів, зібраних в обох комісіях [Житомира й Одеси] надіслати начальникам Головного та Генерального штабів до відома; 2) усе листування передати начальникові Генерального штабу для негайного розроблення загального положення про збирання всіх архівних документів і музейних речей, прийнявши систему, що практикується в комісії Румфронту, яка видається найбільш корисною й апробованою за тривалий час. Потрібні дві комісії однакового складу: одна в Одесі – для Румфронту, друга – в Житомирі для Південно-Західного фронту. Іхній склад пропонується контролером Румфронту. Загальне керівництво обома комісіями покладається на відомство генерала М. Головіна, який вимагатиме від підлеглих установ належні документи задля опису війни. В Києві слід мати два архіви – один спеціально оперативного характеру при Головному управлінні Генерального штабу, другий – загальний при Головному штабі. Ці архіви повинні поповнюватися поступово в міру упорядковування матеріалів у комісіях провінційних. Рекомендовано розробити план щодо утворення музею, де були б зібрані військові предмети з провінційних комісій.

Для утримання музею можна буде встановити платню за вхід. Зробити підрахунок коштів, необхідних для комісій як на утримання їх, так і для одноразових видатків”[59].

Виконуючи це розпорядження, військово-науковий відділ Головного управління Генерального штабу провів 16–18 липня 1918 року розширене засідання військово-наукової архівної комісії, на якому були присутні: голова військово-наукового відділу Головного управління Генерального штабу полковник Мамонтов, члени – начальник польового відділення Військово-наукового архіву в місті Одесі полковник Ефенбах, заступник начальника архівного відділу Головного штабу сотник С. Качалов, начальник тимчасової архівної комісії Південно-Західного фронту в місті Житомирі значковий Ніс і член комісії Папаянов, начальник військово-наукового архіву Генерального штабу Я. Жданович, секретар комісії, діловод архівного відділу Генерального штабу Клочко[60]. На засіданні розглянули п’ять питань: про вироблення загальної інструкції зі збирання, зберігання, сортування справ і документів; видачу довідок в архівах Головного штабу в Києві, Південно-Західного фронту – в Житомирі й Румфронту – в Одесі; наказ Військової офіції Української держави № 292 від 3 липня 1918 року про затвердження представлених до міністерства заново розроблених штатів архівної комісії в місті Житомирі й Центрального військово-наукового архіву Румфронту в місті Одесі; про особовий склад вищезазначених військових архівів; про приміщення для архівів у містах Житомирі й Одесі.

Було ухвалено Інструкцію зі збирання, охорони, сортування справ і документів і видачі довідок в архівах Головного штабу – архівному відділі (м. Київ), колишніх Південно-Західного (м. Житомир) і Румунського (м. Одеса) фронтів. Був підготований проект наказу військової офіції, який доповнював наказ Військової офіції Української держави № 292 від 3 липня 1918 року щодо передання усіх справ і документів архівів розформованих військових частин колишніх фронтових і тилових районів Південно-Західного фронту в військово-архівну комісію в місті Житомирі, Румфронту – в польове відділення військово-наукового архіву Румфронту в місті Одесі. З інших теренів Української держави військові архіви розформованих військових частин здавалися в архівний відділ Головного штабу в місті Києві. Військово-наукова архівна комісія звернулася до начальника Генерального штабу з проханням затвердити штат Центрального військового архіву, представлений до Військової ради 21 квітня 1918 року, доповнений як відділом військово-архівною комісією в місті Житомирі й військово-науковим архівом Румфронту в місті Одесі. З метою збереження коштів і налагодження роботи військово-наукова архівна комісія запропонувала особовий склад архівного відділу Головного штабу ввести в штат Центрального військового архіву, а особовий склад військово-архівної комісії Південно-Західного фронту в Житомирі залишити в тому складі,

який ухвалив начальник Генерального штабу в доповіді від 29 червня 1918 року (№ 7), штат військово-наукового архіву Румфронту в Одесі ввести до особового складу польового відділу військово-наукового архіву Румфронту. Комісія просила сприяти закріпленню приміщень за архівами в місті Житомирі (йдеться про будинок духовного училища по вул. Гоголівській, 10) і в Одесі (приватний будинок по Лермонтовському провулку, 6)[61].

Інструкція була тимчасовим документом, чинним до затвердження статуту Центрального військового архіву в місті Києві[62]. З усіх питань вищезазначені архіви керувалися вказівками військово-наукового архіву Генерального штабу. Архіви в Житомирі й Одесі підпорядковувалися Головному управлінню Генерального штабу, а в господарському плані – командирам відповідних корпусів. Вони мали права окремої військової частини.

Інструкція складалася з чотирьох розділів: „Збір документів", „Охорона документів", „Видача [архівних] справ і довідок" і „Перевезення документів".

У першому розділі „Збір документів" зазначалося, що всі справи і документи розформованих штабів управлінь військових частин і різних установ колишніх Південно-Західного та Румунського фронтів на території Української держави повинні бути передані на зберігання до таких архівів: Південно-Західного фронту – до міста Житомира, Румунського фронту – до міста Одеси, з інших теренів України – до міста Києва (архівний відділ Головного штабу).

Другий розділ „Охорона документів" – найбільший в інструкції – стосувався збереження документів. Під архіви пропонувалося надавати просторі приміщення першого поверху кам'яного будинку з електричним освітленням. Справи (в скринях, пакунках тощо) військових частин і установ, які надходили до архіву, реєструвалися керівником у спеціальній книзі, а особі, котра здавала документи, видавалася квитанція, засвідчена печаткою, корінець якої залишався в архіві. Голови архівів Одеси і Житомира першого й п'ятнадцятого числа кожного місяця надсилали до наукового відділу Головного управління Генерального штабу довідки про отримані справи в двох примірниках. Центральний архів і його філіали обмінювалися кожного першого числа докладними відомостями за минулий місяць.

Справи, отримані від військових частин та інших установ, зберігалися в пакунках, і опрацювання їх проводилося лише у разі псування.

Скрині складали одну на одну в три чи чотири ряди з вільним проходом між ними. Документи однієї частини мусили обов'язково лежати поряд. Скрині позначали ярликом із зазначенням військової частини, номера надходження і часу отримання.

Після розкриття скринь справи диференціювали на: військово-історичні й наукові; контрольно-ревізійні; господарські й загального

змісту; муштрові, мобілізаційні, інспекторські, нагородні й інших частин (вступні та вихідні журнали); основних військових і цивільних загонів; підручники; бланки комунікаційних документів; невикористані книжки; бланки звітності; мапи; канцелярське майно; різні випадкові речі; зброя і таке інше; стяги, хоругви, прапори (революційного часу), ордени, медалі, грамоти до знамен, полкові реліквії, образи, церковне і музейне майно, цінні речі полкових зібрань, оркестрові інструменти та інші речі, що мають історичне значення; гербові й скарбові печатки (металеві і мастичні), різні зразки штампів і документів, котрі підлягають знищенню або продажу (книжки, обкладинки, корінці тощо).

До історичних документів належали: журнали військових дій; оригінали наказів; справи про військові події оперативного змісту, звіти, розвідки з донесеннями, наказами і реляціями, справи з постачання зброї, гарматних снарядів, інженерного майна, уніформи, споживчих припасів, які стосуються бойової підготовки війська, монографічні праці оперативних відділів, мемуари, листи і пам'ятки полонених, накази (в оригіналах і відбитках), статути, інші документи, захоплені у супротивника; наші й супротивника відозви, оголошення і різні розпорядження; плани, мапи, фотографічні знімки, негативи; постанови нагородних рад; справи військово-польових судів; справи політичних відділів; постанови, листування, часописи військових організацій; справи комісаріатів; бібліотеки військових частин; списки вбитих і померлих від поранень і хвороб на полях битв із зазначенням місця їхнього поховання.

Групи контрольно-ревізійних документів складали: фінансові журнали і справи з грошовою звітністю; описи майна; майнові документи; книжки ощадних кас військових з'єднань тощо; звітність ротних господарств; усю звітність, яку належало вислати до тимчасової ревізійної комісії в Петрограді та інші документи компетенції Державного контролю.

Господарськими документами вважали: чорновики атестатів, вимогові відомості, звітні листи з поточного задоволення потреб і господарства війська.

Справами з муштрової, мобілізаційної і нагородної частин були: службові реєстри, метрики, свідоцтва про освіту, поранення, смерть, прибуток, духовні заповіти та інші мобілізаційні, інспекторські й нагородні документи.

На згадані види документів заводили по дві картки: одну для пересувного каталогу в 1/8 цілого аркуша із зазначенням фронту, назви частини, змісту справ, черги (номера), другу, таку саму, лише зменшену, – для наклеювання у верхньому кутку вмістища. Крім того, на всі отримані справи складали описи в двох примірниках за певним зразком: черга (порядковий номер), кількість справ, їхній зміст, дата початку і закінчення, число аркушів, номер скрині, стелажа, полиці, куди покладено справи, число каталогу і примітка.

У трьох примірниках робили опис документів цивільних і військових загонів, а також музейне майно. Один повний реєстр одержаних архівом наказів, цивільних і військових законів, різних статутів і підручників залишався в архіві, другий – надсилався до наукового відділу Головного управління Генерального штабу. Музейні документи і майно зберігалися до отримання вказівок щодо їхньої передачі до інших установ.

Стосовно ж гербових і скарбових печаток, зразків штампів і документів та інших справ, то архіви керувалися постановами ліквідаційних комісій про їхнє знищення або продаж.

Після опрацювання і реєстрації справи складали на стелажах або в скрині по відділах. До кожного вмістища докладався опис.

Третій розділ інструкції під назвою „Видача [архівних] справ і довідок" стосувався довідкової роботи архівів. Питанням збереження архівних документів приділялося велике значення. Архіви не надавали довідок і не видавали справ без відповідного дозволу або ж при підозрі щодо нелегітимності документів тієї чи іншої інституції або особи на право отримання таких довідок і справ.

Архіви мали право самостійно видавати державним і громадським установам матеріали історико-наукового змісту та окремим особам довідки й документи особистого характеру: службові реєстри, метрики, свідоцтва про освіту, хворобу, поранення, витяги з наказів про призначення на посади, присвоєння чинів і нагород, духовні заповіти, книги ощадної каси, нагородні знаки тощо.

Із найважливіших оригіналів знімали відбитки за кошти прохача. Особисті документи пересилали поштою або через яку-небудь установу за місцем проживання власника. Уся ця робота провадилася в міру надходження запитів, і по можливості вона не мала перешкоджати поточній діяльності архівів.

У четвертому розділі інструкції „Перевезення документів" увагу зосереджено на питаннях перевезення документів і справ до архівів із залізниць. Допомагати в цьому мало Інтендантське управління, яке мусило асигнувати кошти архівам наперед.

По закінченні роботи військово-архівної комісії при військово-науковому відділі Головного управління Генерального штабу 20 липня 1918 року начальник цього управління направив заступнику військового міністра О. Лігнау доповідь „Про затвердження штатів Центрального військового архіву", що їх пропонувала військова рада 21 квітня 1918 року[63].

Детально структуру і завдання архіву викладено в пояснювальній записці начальника військово-наукового архіву Я. Ждановича від 20 липня 1918 року. В документі зазначалося, що архіви військових частин колишніх Румунського і Південно-Західного фронтів розпорошені й зберігаються в повітових і волосних управах, повітових і губернських управліннях, на станціях залізниць, у вагонах і навіть поїздах (станції Катеринослав, Синельниково). Таких пунктів налічувалося приблизно 1200. Ліквідаційні

комісії отримали менше половини архівів. Брак транспорту завадив перевезти увесь зібраний матеріал до Києва. Тож ситуація вималювалася така: архівна комісія Південно-Західного фронту – з 2000 архівів укомплектовано 700; архів Головного штабу – з приблизно 4000 архівів сформовано 700; відділ Лефортовського військового історичного архіву в місті Одесі – з приблизно 6000 архівів наявні 2000[64]. Щоб зібрати решту архівів пропонувалося відкрити Центральний військовий архів у місті Києві, відділ військово-історичного архіву в Одесі, тимчасову архівну комісію Південно-Західного фронту в Житомирі.

Центральний військовий архів як державна установа повинен був керувати військово-архівною роботою на території всієї України. Кошторис власне Центрального військового архіву вимагав фінансування у розмірі 186 000 карбованців на рік, тимчасово – 74 000, військово-історичного відділу в Одесі – 127 800 карбованців на рік, тимчасово – 12 000, тимчасової військової архівної комісії – 189 200 карбованців на рік, тимчасово – 12 000. Загалом 403 000 карбованців на рік і 97 000 тимчасово[65].

Головним завданням Центрального військового архіву було збирання всіх військових архівів, архівних пам'яток, документів, починаючи з 1860 року, а також тих архівів, які збереглися під час більшовицького панування. Усі документи до 1860 року мали перейти до Державного архіву. Архівна праця, відповідно, поділялася на науково-технічну і технічну. Метою

Микільські кріпосні ворота. Світлина поч. XX ст.

науково-технічної роботи мусило бути не лише дбайливе приведення архівів до функціонального стану, але й полегшення діяльності наукових установ у розшуку матеріалів до наукових праць.

Центральний військовий архів організовували на наукових засадах. Він мав працювати за такими напрямами:

1) систематичне розбирання і класифікація як документів, справ, так і цілих архівів військово-наукового значення із вилученням матеріалів господарського характеру в окрему частину;
2) розробка інструкції з архівної справи і наказів із військово-архівних питань;
3) запрошення до співпраці вчених-фахівців.

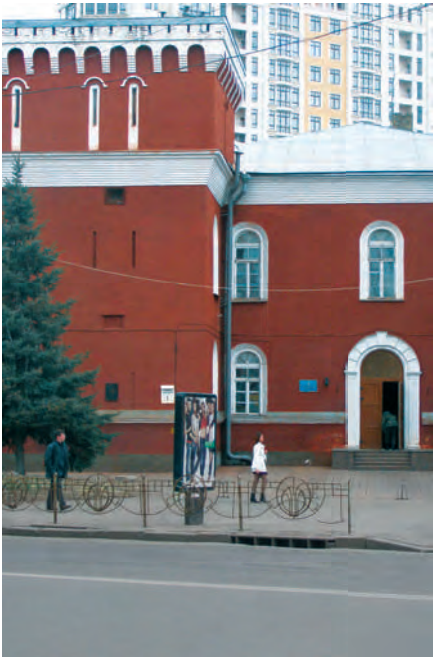

Вхід до Микільських казарм. Сучасний вигляд.

У примітці до пункту 3 наголошувалося на тому, що до цього часу військово-науковий архів Генерального штабу безоплатно користувався послугами професорів К. Широцького, Д. Щербаківського, Г. Нарбута, О. Грушевського та історика В. Модзалевського.

У штатному розписі Центрального військового архіву передбачалися відділи:

- загальний – зі збирання архівів і догляду за ними;
- ліквідаційний – із опрацювання архівів і ліквідації справ окремими комісіями з представництвом від архівної секції Міністерства освіти;
- військово-історичний (науковий) – із вироблення наказів, інструкцій з військово-історичних питань за участю фахових комісій.

Окрім науково-технічних завдань, на Центральний військовий архів покладались і суто технічні, нагальні на той час: розшук документів і видача довідок військовим установам та особам; догляд за приміщенням, де мало зберігатися близько 2 000 000 справ, запобігання пожежі, підвищення вологості тощо; забезпечення потрібним майном і догляд за ним. Тоді, в умовах формування української армії й розформування колишніх частин Південно-Західного і Румунського фронтів російської

армії, ефективність розшуку військових документів була дуже важлива. До архівів Генерального і Головного штабів Військового міністерства зверталися приблизно 100 осіб щоденно[66].

Архів Головного штабу зі штатом у п'ятнадцять осіб не міг упоратися з опрацюванням отриманих 1800 військових архівів і підготовкою довідок. Тому в Центральному військовому архіві, крім названих трьох, планувалися ще два відділи: довідковий (секретарський) – із видачі довідок і документів; господарський – зі збереження і догляду за майном, а також з охорони справ господарського характеру.

Щоб розробити статут Центрального військового архіву, в Києві повинні були створити комісію при військово-науковому архіві Генерального штабу із залученням фахівців Військового міністерства та Міністерства освіти.

Пропонувалося залишити як філію Центрального військового архіву в Києві військово-історичний відділ в Одесі через неможливість переведення його до Києва[67]. Він налічував 2000 справ ліквідованих військових частин і 4000 військових архівів, які перед тим зберігалися в місті Ясах (Румунія). Центральний військовий архів у Києві з його відділенням в Одесі мав підпорядковуватися безпосередньо Генеральному штабові.

Проте згаданий документ залишився без відповіді. Пізніше, 5 серпня 1918 року голова Військово-наукової комісії зі збирання і опрацювання історичних документів Великої війни генерал-лейтенант М. Головін надіслав доповідну записку начальникові Генерального штабу, в якій виклав своє бачення завдань і штатів цієї комісії:

„1. Військово-історична комісія і архів по війні повинні складати нерозривне ціле: збирання, сортування, опрацювання документів і описів по них військових дій досить між собою тісно пов'язані.

2. Тому необхідно об'єднання всіх цих комісій в одному місці (в Одесі). Це об'єднання, крім зміцнення самої роботи, дозволить здійснити деяке зменшення витрат"[68].

Доповідь полковника Ефенбаха та особистий огляд Одеського архіву, а також відомості голови ліквідаційної комісії в місті Ясах генерала Новицького, зазначав М. Головін, свідчили про хаос і безлад при здаванні військами документів. Це змушувало Військово-історичну комісію майже цілковито зосереджуватися на упорядкуванні й науковому систематизуванні архівних справ одночасно зі збиранням нових документів, які надходили до архіву сотнями тисяч пудів, не кажучи вже про поточну роботу з видачі довідок. Скоротити архівну частину можливо лише після остаточного наведення ладу, тобто не раніше, ніж за 1-2 роки.

На найближчий час М. Головін погодився обмежитися трьома членами-складачами. Для прискорення початку роботи Військово-історичної комісії він запропонував зменшити штати: замість вісімнадцяти офіцерів, сімнадцяти писарів, тринадцяти сторожів, які потребували 17 850 карбованців

щомісячних витрат, – шістнадцять офіцерів, тринадцять писарів, вісім сторожів, утримання котрих передбачало 15 900 карбованців, що становило 1950 карбованців на місяць економії[69]. У штаті архівної комісії Румунського фронту він скасував шість посад: двох архіваріусів-дослідників, писаря нижчого окладу, другого помічника начальника адміністративно-господарського відділення, начальника військово-музейного відділення, писаря вищого окладу. Персонал архівної комісії Південно-Західного фронту так само втратив шість посад: діловода, чотирьох друкарів і сторожа.

Згідно з представленим М. Головіним списком апарату Військово-історичної комісії для збирання і опрацювання документів Південно-Західного і Румунського фронтів, він мав складатися з 41-ї особи[70]. Голову комісії призначали із зарплатнею 1150 карбованців на місяць, трьом членам-складачам сплачували по 900 карбованців на місяць, заступникові голови комісії (він же – завідувач архівної частини й діловодства) – також 900 карбованців на місяць. Останньому підпорядковувалися два відділи архіву й правління справами з однаковою структурою: начальник відділу з окладом 800 карбованців на місяць, секретар і начальники двох відділень із платнею 700 карбованців на місяць. Секретар відділу керував: старшим писарем із утриманням 250 карбованців на місяць і чотирма сторожами, яким призначалося платні по 150 карбованців. Начальникам відділень були підлеглі: помічник, або заступник (600 крб на місяць) і два писарі (старший з утриманням 250 крб і молодший, відповідно, – 200 крб). До складу правління входили: управитель справами (700 крб на місяць), його помічник (600 крб), завідувач картографічної частини (600 крб). Під начало помічника (заступника) управителя справами віддавалися два писарі (старший з окладом 250 крб на місяць і молодший – 200 крб). Завідувачу картографічної частини був підзвітний кресляр із платнею 450 карбованців на місяць. Загалом на місячне утримання комісії потрібно було 19 250 карбованців і 1000 карбованців на канцелярські витрати. За розрахунками комісії на оренду приміщення, забезпечення архіву стелажами й інвентарем, перевезення справ і документів із місць їхнього розташування до найближчої станції залізниці для відправлення до Одеси і наступної доставки з одеського вокзалу до будівлі Військово-історичної комісії уряду слід було виділити 30 000 карбованців[71].

Проте справа організації військових архівів затягувалася, бо не затверджували штати архівних відділів в Одесі й Житомирі[72]. Зважаючи на це, а також на збільшення кількості скарг військовослужбовців щодо поганого задоволення їхніх вимог, начальник архівного відділу Головного штабу у вересні 1918 року в доповіді адміністративній управі Військового міністерства визнав за доцільне тимчасово надати загальне керівництво його відділові до створення Центрального військового архіву[73]. Тоді ж начальник законодавчого відділу Військового міністерства подав реляцію

до Ради Міністрів із пропозицією створити центральні фронтові архіви у Житомирі для колишнього Південно-Західного фронту та в Одесі для колишнього Румунського[74].

2 вересня 1918 року наказом Військової офіції № 742 по Генеральному штабу нарешті було створено Військово-історичну комісію зі збирання й обробки документів Великої війни по Південно-Західному й Румунському фронтах на чолі з головою, генеральним значковим М. Головіним і членами-складачами, генеральним значковим Санниковим і військовими старшинами Ракітіним і Махровим. Військово-історична комісія керувалася в роботі окремим положенням, яке додавалося до наказу[75].

Положення складалося з вісімнадцяти параграфів й унормовувало роботу комісії, права й обов'язки працівників. До нього увійшли окремі розділи Інструкції зі збирання, охорони, сортування справ і документів і видачі довідок в архівах Головного штабу – архівний відділ (м. Київ), колишніх Південно-Західного (м. Житомир) і Румунського (м. Одеса) фронтів: „Збір документів", „Охорона документів" і „Видача справ і довідок". Положення обмежувало права архівних відділів і надавало великі повноваження голові Військово-історичної комісії[76].

На голову комісії покладалося загальне керівництво справами збирання й опрацювання документів і складання опису війни. Голова комісії мав права командира корпусу і підпорядковувався безпосередньо начальникові Генерального штабу. Члени-складачі мусили складати військово-історичні описи, здійснювати наукові дослідження за вказівкою голови Військово-історичної комісії, а також виконувати різні доручення керівника зі збирання й опрацювання документів.

Організовувати діяльність архівної частини й завідувати всім діловодством Військово-історичної комісії повинен був завідувач архівної частини й діловодства. Під його орудою перебували два відділи архіву й канцелярія керманича справами. Кожний відділ складався з трьох підвідділів (секретарського, першого та другого підвідділів), а канцелярія керманича справами – із двох підвідділів (канцелярського і картографічного).

Начальники відділів користувалися правами командирів окремих частин. На чолі підвідділів стояли секретар і начальники з помічниками й писарями, згідно зі штатним розписом.

Завідувач архівної частини і діловодства, а також чини архівної частини та завідувач картографічної, окрім зазначених обов'язків, могли складати додатки до опису Великої війни й видавати друковані матеріали.

Керманич справами безпосередньо завідував канцелярією, журнальною частиною, усім листуванням інспекторської, муштрової, господарської частин і був наділений правами начальника окремої частини. У його підпорядкуванні були помічник із писарями, який вико-

нував ще й обов'язки скарбника, і завідувач картографічної частини з креслярем.

Заміщення посад у штаті Військово-історичної комісії провадилося чинами у відставці (переважно пораненими, нездатними до муштрової служби, й тими, хто не вислужив пенсії). Відставникам доплачували різницю між штатним утриманням і пенсією. До того ж усі чини Військово-історичної комісії отримували інтендантський пайок.

Робота відділів Військово-історичної комісії складалася: а) зі збирання; б) зберігання; в) розподілу (сортування); г) реєстрації справ і документів; д) видачі довідок[77].

Щодо першого напряму, то він був розписаний в одному пункті положення досить розпливчасто: незрозуміло, які заходи слід було вживати архівові для того, щоб змусити розформовані частини здавати туди матеріали.

Другий напрям діяльності – „Зберігання документів" презентували шість пунктів, у яких ішлося про приміщення архіву, приймання і зберігання справ. Текст багато в чому повторював другий розділ „Охорони документів" Інструкції зі збирання, охорони, сортування справ і документів і видачі довідок в архівах Головного штабу. Але в положенні опущено видову характеристику документів.

Третій і четвертий напрями роботи „Розподілення (сортування) і реєстрація документів" викладені в одному пункті: „Розподіл і реєстрація документів провадилася лише за вказівками голови Військово-історичної комісії"[78]. Після опрацювання папки з матеріалами розміщували на стелажах або в скриньках у відповідних підвідділах архіву. До кожного стелажа (скриньки) докладався опис справ, що там зберігалися.

П'ятому напрямові – „Видача справ і довідок" присвячувалися чотири пункти, які в основному дублювали третій розділ згаданої інструкції. Проте були й деякі відмінності. Так, видача архівних справ будь-кому дозволялася лише з дозволу голови Військово-історичної комісії, заборонялося видавати справи історико-наукового змісту.

У жовтні 1918 року військовий міністр подав прохання до Ради Міністрів щодо фінансування Військово-історичної комісії. Зважаючи на те, що комісія фактично приступила до роботи з архівними установами Одеси й Житомира ще в червні, пропонувалося асигнувати з коштів Державного казначейства на її утримання за затвердженими штатами у розпорядження Головного управління Генерального штабу до 20 листопада: за червень, липень і серпень – 13 200 карбованців, за вересень і жовтень – по 20 750 карбованців, тобто 41 500 карбованців, за листопад і грудень – так само 41 500 карбованців. Кошти за грудень мали надійти 20 грудня 1918 року. На оренду приміщень – 10 000 карбованців, на їхнє обладнання – теж 10 000 і на перевезення історико-наукового матеріалу – так само 10 000, а всього – 30 000 карбованців[79].

Архів Головного штабу при гетьмані П. Скоропадському

Після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 року архів Головного штабу відновив роботу в тому ж складі, щоденно приймаючи справи від 3–5-ти військових частин і був практично заповнений. Його штат у липні 1918 року складався з п'ятнадцяти осіб, фактично ж працювало одинадцять. Очолював архів Головного штабу архіваріус Х. Харищенко із платнею 10 800 карбованців на місяць. При цьому помічник архіваріуса С. Качалов за сумісництвом обіймав посаду старшого діловода й отримував 8400 карбованців на місяць за посаду помічника і 3000 – як старший діловод. Старший діловод П. Олешко одержував 3000 карбованців на місяць, діловоди С. Золотухін, П. Іванов, М. Латушкін, Ю. Булах – по 1200 карбованців кожний, урядовцям Я. Загірному, І. Сіроштану платили по 1500 карбованців, М. Даушкову – 1200, а друкареві В. Карабульському – 1500 карбованців на місяць[80].

Згідно з тимчасовим планом роботи, архіваріус Х. Харищенко та його помічник С. Качалов здійснювали загальне керівництво. Старший діловод С. Клочков опікувався приміщенням і канцелярією. Йому допомагали діловоди С. Золотухін, П. Іванов та урядовець І. Сіроштан. Старший діловод П. Олешко з діловодами М. Латушкіним, Ю. Булахом і урядовцями Я. Загірним і М. Даушковим упорядковували систему архіву і нові справи. Друкар В. Карабульський, окрім складання на машинці, виконував поточні завдання[81].

Архівний відділ Головного штабу надавав також практичну допомогу щодо перевезення документів військових частин колишнього Південно-Західного фронту до Житомирської філії Комісії зі збирання військово-історичних документів. Це відбилося у листуванні між установами в серпні 1918 року[82].

Подальші відомості про діяльність архіву зафіксовано в довідці „Справа про працю архіву Головного штабу зо дня утворення 9 березня по 26 жовтня [1918 р.]". У ній архіваріус Х. Харищенко підбив підсумки роботи і зупинився на проблемах. На 26 жовтня 1918 року архів Головного штабу отримав справи від 320-ти різних частин. Проте це була не точна цифра. Так, Головне управління Головного штабу здало справи не лише свого управління, а й 360-ти резервних польових частин, а все вважалося одержаним від однієї частини. Колишнє Управління областей Австро-Угорщини здало справи повітових начальників усіх відділів (комісаріатів, міліцейських районів, фінансових, лісових, шкільних, медичних управлінь тощо).

Приймання і науково-технічне опрацювання матеріалів провадилося відповідно до Інструкції зі збирання, охорони, сортування справ і документів і видачі довідок в архівах Головного штабу. При цьому справи окремого підрозділу зосереджували в одному місці, виймали зі скринь, розкладали на окремі купки і систематизували (за частинами – муштрові, господарчі, юридичні та ін.) за роками, потім складали в пакунки, зв'язували мотузками й надписували: 1) справи такої-то частини; 2) роки;

3) числа; 4) характер матеріалів. Книжки опрацьовували окремо. Усе це заносили в загальний реєстр, вказуючи: а) номер стелажу; б) номер полиці; в) дату одержання, число у журналі надходжень.

Майно зі скринь вибирали і передавали до сховища, а пізніше – до Головного штабу або видавали з дозволу начальника Генерального штабу різним частинам і установам за окремими відомостями, копії яких надсилалися до Державного контролю.

На полицях було розміщено справи 555-ти окремих частин штабу колишнього Київського військового округу. До цієї роботи залучали шість працівників архіву, а інколи й більше. Під час систематизації оперативні справи і матеріали військово-історичного змісту виокремлювали в пакунки і так реєстрували. Справи ревізійного характеру за спеціальними реєстрами надсилали до військово-окружного чи фронтового контролю.

Найболючішим було питання з видачею справ і документів військовим, відставникам і приватним особам, удовам, дітям убитих батьків і взагалі рідним. Запити стосувалися дат і подробиць смерті, закінчення юнацьких шкіл, підвищення рангів, нагород, послужних списків, грошових атестатів, місць розформування військових частин тощо. Щоденно до архіву зверталося 20–30 осіб. Задоволення запитів не реєструвалися. Для полегшення наведення довідок архів підготував та оприлюднив наказ по Військовій офіції № 333, де оголошено його місцезнаходження[83].

Катастрофічнішим був стан роботи з проханнями державних інституцій (Головного штабу, комісії Військового міністерства, Генерального штабу, повітових військових начальників). Щоденно надходило 15–25 таких прохань. А в жовтні 1918 року пошта доставляла щоденно по 2-3 пуди пакетів і приватних листів. Їх не реєстрували і не вносили до журналу надходжень, а складали до справ, на які мали створюватися реєстри. На 26 жовтня 1918 року не були розглянуті й розсортовані 24 мішки пошти та 40 пакунків[84]. Найактивніше листування архів провадив із ліквідаційними комісіями, військовими начальниками, польовими відділами архіву при Комісії з демобілізації Південно-Західного й Управлінні постачання армій колишнього Румунського фронтів.

Розшук справ і документів супроводжувався великими труднощами і тривав інколи до двох тижнів. Причина – відсутність реєстрів до кожної справи, описів до одержаних скринь із матеріалами й видача відбитків документів, що відволікали від фахової роботи працівників.

Для розгляду ситуації в архіві Головного управління при Генеральному штабі створили комісію, яка виробила новий проект штатного розпису, згідно з яким чисельність кадрів зростала до 29-ти осіб[85]. Проте, попри клопотання начальника архіву, цей проект не був утілений в життя.

Наслідки подальшої діяльності архіву з'ясувалися швидко: установа не справлялася з фаховими завданнями, бо працівники виконували кан-

целярську роботу або розшукували документи для довідок. Не вистачало двох діловодів, хоча, на думку начальника архіву Х. Харищенка, потрібно було збільшити штати не менше як на десять осіб.

Крім того, постало нагальне питання про нове приміщення. Два поверхи Микільських казарм, які раніше призначалися для архіву, займав особистий конвой пана Гетьмана, а третій поверх був ущент заповнений справами. На станції і Головній пошті міста Києва скупчилося до 1000 пудів документів, які не було чим перевезти до архіву[86]. Отже, архів Головного штабу містився частково в Микільських казармах, у підвальному поверсі будівлі на Банківській вулиці та в сараї на тій же вулиці.

Бібліотека установи складалася з різних законів, військових і цивільних, наказів по фронтах, арміях, корпусах, дивізіях, залогах, округах, наказів фахових (інженерних, інтендантських, із топографії та ін.), статутів, підручників тощо. Бібліотеку впорядковував персонал архіву. Вони ж змайстрували шафи і полиці. За документами установам було видано 2000 книг[87].

У листопаді 1918 року до архіву Головного штабу продовжували надходити матеріали з військових частин, штабів і різних інституцій колишньої російської армії. На 23 листопада було отримано 30 000 пакетів, 25 мішків з пакетами і 350 пакунків[88]. Окрім того, архів прийняв справи колишніх ліквідаційних комісій Південно-Західного і Румунського фронтів. Усе це призвело до перевантаження, збільшення втомлюваності й хвороб працівників. А тому начальник архіву Х. Харищенко 7 і 23 листопада двічі звертався з рапортом до начальника адміністративної управи Головного штабу з проханням додати до штату архіву трьох канцеляристів першого розряду, друкаря або діловода і двох канцеляристів другого розряду та друкаря[89].

На жаль, документів, які б висвітлювали подальшу діяльність Військово-історичної комісії в Одесі та її одеської філії, не збереглося. Архівістам одеської філії вдалося вивезти з Румунії великий Яський архів, який пізніше опинився у Феодосії[90].

Важливу роботу провели працівники Військово-архівної комісії колишнього Південно-Західного фронту (філії Житомирського відділу Військово-історичної комісії) з організації переїзду архіву з Проскурова до Житомира. У серпні 1918 року голова Військово-архівної комісії звернувся телеграмою до голови військово-наукової комісії Головного управління Генерального штабу з проханням замовити гербову печатку для засвідчення розписок в одержанні документів, видачі посвідчень про розформовані військові частини на території Південно-Західного фронту, доручень службовцям архіву, відрядженим у різні місцевості для збирання документів тощо. Дозвіл надали 22 серпня 1918 року. За Житомирським архівом залишили назву „Військово-архівна комісія колишнього Південно-Західного фронту"[91].

Під час переїзду Військово-архівної комісії з Проскурова до Житомира виникли проблеми, бо не вдалося домовитись із проскурівським повітовим

комендантом про допомогу в перевезенні документів і ремонті сараю, де вони розміщувались. Тому голова комісії звернувся до архівного відділу Головного штабу по допомогу. Голова архівного відділу Головного штабу в доповіді 15 серпня 1918 року констатував, що документи штабу Сьомої армії і її військових частин колишнього Південно-Західного фронту зберігаються в непридатному приміщенні – у сараї з пошкодженим дахом, що протікає під час дощу. Тому пропонувалося: 1) полагодити дах сараю; 2) відрядити працівника архівного відділу з Проскурова до Житомира для організації перевезення документів; 3) прохати начальника Головного штабу і командира Подільського корпусу дати розпорядження повітовому комендантові про допомогу співробітникові у перевезенні архіву; 4) сприяти відсиланню до Житомира справ, які мають велику військово-історичну цінність (виключно справи колишнього штабу Сьомої армії), а адміністративно-господарські перевезти до Києва.

Обсяг архівів, що належало перевезти до Києва, сягав 600 ящиків[92]. Начальник Головного штабу погодився з цими пропозиціями. Проте 20 серпня 1918 року в листі до голови архівного відділу Головного штабу просив доставити до Житомира всі архіви, в тому числі й адміністративно-господарські, тому що там знаходилися Державна ревізійна комісія колишнього Південно-Західного фронту та Інтендантська ліквідаційна комісія. Проте, з огляду на відсутність закріпленого приміщення за архівом у Житомирі, рекомендувалося відправити лише військово-історичні матеріали – документи штабу Сьомої армії[93].

ПРИМІТКИ

1 Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні 1917–1973. – К., 1975. – С. 40.
2 Ростунов И. У истоков советской военной историографии // Военно-исторический журнал. – 1967. – № 8. – С. 87.
3 Богданов Г.В. К истории собирания русских военных архивов // Вопросы архивоведения. – 1962. – № 4. – С. 69, 70.
4 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1077. – Оп. 6. – Спр. 34 – Арк. 3.
5 Там само. – Спр. 7. – Арк. 122.
6 Там само. – Спр. 18. – Арк. 56.
7 Там само. – Оп. 5. – Спр. 10. – Арк. 8 зв.
8 Там само. – Ф. 1076. – Оп. 6. – Спр. 19. – Арк. 1.
9 Там само. – Арк. 113.
10 Там само. – Ф. 1077. – Оп. 6. – Спр. 18. – Арк. 56 зв.
11 Там само. – Арк. 56.
12 Там само. – Спр. 19. – Арк. 113.
13 Там само. – Оп. 5. – Спр. 16. – Арк. 12.
14 Там само. – Оп. 6. – Спр. 10. – Арк. 254, 255.
15 Там само. – Спр. 19. – Арк. 9, 9 зв.
16 Там само. – Спр. 30. – Арк. 114, 115 зв.
17 Там само. – Арк. 115 зв.
18 Там само. – Спр. 10. – Арк. 154.
19 Там само. – Оп. 5. – Спр. 10. – Арк. 7 зв.
* У документах Військового міністерства УНР, особливо в листуванні, часто подаються російські офіцерські звання, які пізніше були замінені відповідними українськими „генерал-лейтенант”, „отаман”, „генеральний значковий” тощо.
20 Там само. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 50.
21 Там само. – Арк. 122.

22 Там само.
23 Там само.
24 Там само.
25 Підраховано за кошторисом виплат по загальному архівному управлінню Генерального штабу. ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 5. – Спр. 16. – Арк. 30.
26 Там само. – Арк. 32.
27 Там само. – Арк. 33.
28 Там само. – Арк. 33 зв.
29 Там само. – Арк. 34.
30 Там само. – Арк. 30.
31 Там само.
32 Там само. – Арк. 28.
33 Там само. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 119, 119 зв.
34 Там само. – Оп. 5. – Спр. 16. – Арк. 25, 25 зв.
35 Там само.
36 Там само.
37 Там само. – Оп. 6. – Спр. 30. – Арк. 11.
38 Там само. – Арк. 10, 10 зв.
39 Там само. – Арк. 11.
40 Там само. – Спр. 19. – Арк. 9.
41 Там само. – Арк. 9 зв.
42 Там само. – Спр. 7. – Арк. 52, 52 зв.; Оп. 5. – Спр. 6. – Арк. 10; Арк. 21–24.
43 Там само. – Оп. 5. – Спр. 6. – Арк. 1.
44 Там само. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 52, 52 зв.
45 Там само. – Оп. 5. – Спр. 6. – Арк. 22.
46 Там само. – Арк. 22–24.
47 Там само. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 47.
48 Там само. – Арк. 44, 45 зв.
49 Там само. – Оп. 5. – Спр. 6. – Арк. 19, 19 зв.
50 Там само. – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 2.
51 Там само.
52 Йдеться про перші публікації Німецького генерального штабу в 1914–1918 рр.
53 ЦДАВО України. – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 3, 4; Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 1.
54 Там само. – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 3.
55 Там само. – Арк. 4.
56 Там само. – Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 1.
57 Там само. – Оп. 5. – Спр. 10. – Арк. 208.
58 Там само. – Арк. 221.
59 Там само. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 65, 65 зв.
60 Там само. – Арк. 31–33 зв.
61 Там само.
62 Там само. – Арк. 27–30 зв.
63 Там само. – Оп. 5. – Спр. 6. – Арк. 2, 3 зв.
64 Там само. – Арк. 2.
65 Там само. – Арк. 2, 2 зв.
66 Там само. – Арк. 3.
67 Там само. – Арк. 3 зв.
68 Там само. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 2.
69 Там само. – Арк. 3.
70 Там само. – Арк. 7, 7 зв., 8.
71 Там само. – Арк. 8.
72 Там само. – Оп. 5. – Спр. 16. – Арк. 60.
73 Там само. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 5, 5 зв.
74 Там само. – Спр. 19. – Арк. 7, 7 зв.
75 Там само. – Арк. 21.
76 Там само. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 22–24.
77 Там само. – Арк. 22, 22 зв.
78 Там само. – Арк. 22 зв., 23.
79 Там само. – Арк. 20.
80 Там само. – Оп. 6. – Спр. 18. – Арк. 1, 3.
81 Там само. – Арк. 3; Спр. 7. – Арк. 13, 13 зв., 20, 20 зв., 21, 21 зв.
82 Там само. – Спр. 19. – Арк. 113–115.
83 Там само. – Спр. 10. – Арк. 10.
84 Там само. – Спр. 19. – Арк. 114.
85 Там само. – Арк. 115.
86 Там само.
87 Там само.
88 Там само. – Спр. 18. – Арк. 118.
89 Там само.
90 Богданов Г.В. К истории собирания русских военных архивов // Вопросы архивоведения. – 1962. – № 4. – С. 69.
91 ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 25, 25 зв.
92 Там само. – Арк. 20, 20 зв.
93 Там само. – Арк. 13, 13 зв.